

МАЇК
ЦОГАНСЕН

Три подорожі

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024

Подорож
у радянську
Болгарію

«...Переходжу до питання
про болгарські села...»
(З промови одного з делегатів
на одному зі з'їздів).

I

Болгарський нацрайон фізично стоїть на величезнім багновищі, що втворюється на зиму, весну й осінь у Мелітопільщині. Болгарські села — це є болгарські доми, розташовані кожний на чималій частині цього колосального багновища. Як на океані — скільки може осягти око — розповзлася безмежна стихійна грязюка.

У болгарських домах, розлучені один від одного грязюкою, живуть болгари. Безкраї простори грязюки, як плинна, грузька стіна, обмежують їх від околишнього світу. Болгари живуть, як шлярафи старонімецької казки. Країна шлярафів оточена звідусіль горами манної каші. Хто хоче дістатися до Шлярафенлянду, має проїсти собі путь крізь таку гору, а манна каша знов спадатиме на нього, завалюючи проїдений тунель. Як той відважний турист має збувати перетравлену кашу — невідомо. Так і той, хто хоче дістатись до болгарського району на Мелітопільщині, має перейти, чи перепливати, чи перелізти океани багна, що не покидають його, а, чіпляючись до ніг відважного туриста, нове утворюють багновище на відстань безмежну.

II

Один з рецензентів однієї з моїх подорожів — чоловік мені невідомий, але, очевидно, розумний, раз йому доручили писати рецензії — дуже розсердився на мене, що в тексті моїм раз-у-раз трапляється заїменник «я». Не знаю точно, чого хо-

тів від мене рецензент — очевидно він мав рацію, раз йому доручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію — очевидно неправильну, раз на неї напався рецензент, бо йому ж доручили писати рецензію.

Отже, слухаючи розумного рецензента, відтепер подорожую не сам, а в компанії. За такого компаніона обираю собі вельмишановного Черлза Кінгзлі, попа, письменника, ботаніка й подорожнього. Подорож цього святого отця у Вест-Індію маю з собою в кишені. У третій чвертині минулого сторіччя високочесний піп, письменник і ботанік подорожує на острові і рінідад у Вест-Індії. Одночасно ж він їде зі мною у болгарський нацрайон на Мелітопільщині. Отже не «я» подорожую, а «ми» подорожуємо, я і чесний отець Чарлз Кінгзлі, шотляндець, і їдемо ми водночас в англійську Вест-Індію і в радянську Болгарію. Слово належить вельмичеснотному отцеві Чарлзу Кінгзлі.

III

«Ринув край сонця, висипали зорі і враз настала ніч».

за якою після довгої заспокійливої ночі буде схід сонця, який повторить кольори сонцезаходу, але на цей раз вони будуть веселі, сліпучі, тріумфантні, як личить добі віри й надії. Може хто сказав би, що така образність тепер затерта і зайлозена так, що стає вже настирною. Хай воно й так, коли це вдома, але тут у розкішному вінцеві тропічного сонцесвіту це є образність природна, майже неминуча і стародавній міт про щоденне народження і щоденну смерть Геліоса і шлюбні радощі з удовиними слізьми його нареченої Еос, цей міт відтворюється в нашому розумі, скоро цей розум стверджує свою можливість — своє, сказати, святе празо — перекладати природу мовою почувань.

І тим часом хіба не можемо ми спитати, хіба не маємо права, побудованого на тій розсудливості нашого серця, що часто-густо буває глибша від розуму, спитати: «Якщо ми, грубі й засліплені смертні, можемо так сприймати й так відчувати

красу в усесвіті, то наскільки ж більше повинен бог сприймати, наскільки більше повинен бог відчувати, задля вдволення якого існує й було створено все на світі? Хто з тих, що вірять (і слушно вірять), що почуття краси є одне з найшляхетніших почувань людини, зможе заперечувати це почування в бога, який сотворив людину й все інше.

Вівторок, 15, був справді тропічний день...»

IV

Я чесно труждався, перекладаючи для вас, товариші, по-дорожні вражіння попа, ботаніка, письменника й покійника Чарлза Кінгзлі. Ви бачите, як шановний піп, змалювавши захід сонця і культурно попрохавши за це вибачення (образність... затерта і заялозена... аж до настирності), потім умотивує свої ландшафтні вражіння відповідною ідеологією.

Бог (каже отець Чарлз Кінгзлі) безперечно ж має почуття краси в більшій мірі, ніж людина.

Бідний, бідний Чарлз Кінгзлі. Піп, письменник і ботанік, він не сміє просто вдихати вечірнє повітря в океані, а мусить шукати виправдання в тому, що бог, «очевидно, теж аматор природи». Ми ж не тільки милуємося з краєвидів так само просто і ясно, як їмо хліб і п'ємо молоко, а ще й переляндшафтуємо всі краєвиди, як нам того потреба.

V

Шановний отче, Чарлз Кінгзлі. Сідайте в вагона й поїдемо до Мелітополя. З Мелітополя ми поїдемо в болгарський нацрайон. Болгарський нацрайон — це, отче Чарлзе, ембріон радянської Болгарії. Тут виростуть діячі, комсомольці, техніки, агрономи, вчителі, що керуватимуть Болгарією, коли вона стане радянською. Сідайте, отче Чарлзе, бо вже час.

— «Мєліттополіс» — сказав отець Чарлз Кінгзлі англійською мовою з тим норзсемберлендським акцентом, що іменується «броуд скотч», — є слово грецьке і значить воно: «місто бджіл». Але зараз осінь і бджоли дрімають. Зараз зима і бджоли сплять. Тепер же, швидко, дайте закурити».

«Святий отче. Курити вам гріх. Тим паче, що це вагон для некурців. А головне, в мене тютюну немає, бо я вже місяць як не палю. Спіть».

VI

Ніч у вагоні. Сон у перегонах, зіднання на станціях. Дерево звідусіль. Дерево згори. Дерево низу. Деревіють, дубіють ноги й руки, ламаючись об дерево полиць. В задушливій труні сусіда — мрець хропе й сопе, розпилюючи дубову дошку.

VII

Уночі, мов тать підкрався провідник і став висаджувати отця Чарлза Кінгзлі на тій підставі, що, мовляв, безбілетним попам пресвітеріянської церкви нема чого роз'їжджати в радянських потягах. Святий отець Чарлз Кінгзлі вже почав пакувати свою біблію і книгу гімнів, але тут я уступився за свого компаніона.

«Товаришу провідник» сказав я м'яко. «Я цілком співчуваю вам у ваших прагненнях і намірах. Справді преподобний отець Чарлз Кінгзлі не має ніякісінських підстав їхати радянським вагоном (оглянутим у Крюкові 13 X 1929 р., як написано жовтою фарбою в нього над лівим буфером) у безмежних полях Мелітопільщини. Поперше, отець не має квитка. Подруге, цей самий отець є наш із вами клясовий ворог, хоч він у книзі своїй явно впадає в дарвінізм, гекслеїзм, гумбольдтизм і інші наукові ізми. Потрете, святий отець Чарлз Кінгзлі умер уже два десятки років тому і похований на цвинтарі коло Ебердіна у рідній своїй Шотляндії. Усе це безперечно сильні і важисті аргументи проти нього, як пасажира радянського вагону.

«Алеж зважте, товаришу провідник, на той факт, що преподобний отець, ботанік і письменник Чарлз Кінгзлі як пасажир цього вагону є чистісінський витвір моєї нестримної фантазії. Це, так би мовити, фантом. Коли хочете, то це фікція. Українською мовою це, сказати б, привид. Авторова вигадка, так сказати. Літературний трюк, так міг би висловитись критик. Цей вельмишановний служитель церкви пресвіте-

ріяньської в даному разі абсолютно позбавлений найменших ознак реальности, буття, існування. Буття його суто номіналістичне».

І я м'яко одсунув провідника від полиці чесного отця Чарлза Кінгзлі. Але провідник не піддався.

«Дорогий товаришу», в свою чергу поважно сказав провідник. «Я не можу задоволитися вашим поясненням. Справа в тому, що я не лише провідник цього вагону. Я, крім того, ще й літературний критик школи Іони Вочревісушого. Як ви знаєте й самі, цей критичний корифей додержується такої глибокої позиції. Все, що написано в книзі, все це так таки й було насправді. Написано «я» — то це, значить, автор. Написано, що Дон Хозе Перейра перетворився на Данька Харитоновича Перерву — під впливом соняшного проміння — значить, перетворився під впливом соняшного проміння. Який не напишіть абсурдний жарт — Іона Вочревісуший сприйме його всерйоз і зробить висновки.

«Ви ж не посмієте твердити, що цей знаменитий корифей — ідіот? Ви навіть не наважитесь констатувати, що він — кретин? Чи не так?»

Я мусив зі скрухою на серці погодитися з провідником і, діставши отця Чарлза Кінгзлі з полиці, перекреслив його хрест-навхрест олівцем.

«Ви задоволені?»

«Я задоволений» — сказав провідник і ми прокинулися. У вікні сірів ранок. Це була станція Мелітопіль.

VIII Ми з преподобним отцем Чарлзом Кінгзлі вибралися крізь станцію на бруковану візницьку біржу. Лежав мокрий ефемерний південний сніг і ми поїхали лінійкою по тридцять копійок з носа, а всіх нас було на руб двадцять.

Ми довго їхали вповодж залізниці. Запасною путтю чимчикували вантажні двадцятитонні вагони з гальмом Казанцева. Це наші радянські вагони, а не «40 человек 8 лошадей» царського уряду, що, видко, розглядав залізницю, головним чином, як спосіб возити гусарські й уланські частини. Вагони підпливали до шоп Союзхліба.

Раптом з-посеред людського струму обіч дороги народився Боря Фінкель, без шапки і в білій сорочці. Тюпаючи хлюпким снігом, він наздогнав нашу лінійку, вхопив мене й преподобного отця Чарлза Кінгзлі за шиї, розмахнувся і впав у лінійку. На лінійці сильно запахло алькоголем. У руках Боря Фінкель мав пужално, яким виробляв артикули і націляв у перехожих. Коли зустрівся нам віз чи вантажний автомобіль, Боря коцав по ньому пужалном, знову націляв у пасажирів і вигукував якусь одну фразу. «По інерції!» — кричав він. (Значіння цієї фрази з'ясувалося пізніше). Боря Фінкель розкривав на голих грудях сорочку. Боря Фінкель гукав і танцював на лінійці. Перехожі сміялись і, нарешті, пасажир у шубі й шапці, випещений жирний пасажир, якого Боря Фінкель загнав у самий куток лінійки, перекипів і зліз, не заплативши грошей. Візник образився на Борю Фінкеля. «Вези! — сказав Боря. — Гроші е! По інерції!»

Проїхавшись скільки треба було, щоб тричі застудитися на смерть, Боря Фінкель зіскочив з лінійки і став із тротуару націляти вже в нас. — По інерції! — гукав він і скоро зник у юрбі.

IX

Аборигени розповіли, що Боря Фінкель, продавець мелітопільського церобкоопу одразу виграв по двох облігаціях по п'ять тисяч карбованців, а всього десять тисяч. Ці гроші покладено на його рахунок, а йому видано на руки невелику суму, і от Боря Фінкель, добрий продавець церобкоопу, не витримав спокуси й п'є вже шостий день. «По інерції!» поясняє він зустрічним співмістянам.

Ми з чесним отцем Чарлзом Кінгзлі в'їхали в Мелітопіль. Де тепер Юджин? — думав я. Де та дівчина, що він любив «за зеленю у крижня в підбитім крилі і за вогку розкіш сніжин» і що застєгнула йому груди від вітру? Де він і чом я не стою з ним поруч у Молочнім Лимані по коліна в морозній воді? У свою чергу шановний піп, ботанік і письменник Чарлз Кінгзлі згадував, як він, нарешті, допався до розкошів Вест-Індії,

усе життя мріявши про подорож туди. Ось що згадав Чарлз Кінгзлі.

X

«...А хто ці троє хлопців у стемнаблакитних каптанах і штанах, що з них один несе пару солодкої картоплі, почеплену на кінець довгого бамбукового дрючка з камінцем на другому кінці для баянсу. Коли вони наблизилися, їхні сумовиті лица зраджують їх. Китайці вони — по-за всяким сумнівом; але чи старі, чи молоді, чи чоловіки, чи жінки, ви не можете взнати, поки досвідченіші люди не пояснять вам, що жінки носять шиньони й не носять капелюхів, а чоловіки носять капелюхи, закручуючи під них свої косиці. Поза цією ріжницею, я іншої не знаю, щоб її було видко. Авжеж що в цих сумних обличчях ніякої ріжниці ви не побачите. «Offas, non facies»¹, як сказав старий Амміян Марцеллін.

Та чого це китайці ніколи не всміхаються. Чому в них вічно такий вигляд, наче хтось осів на їхні носи, скоро вони народилися, і що вони через усе життя ревно плачуть над цією бідкою. І вони, очевидно, бувають веселіші інколи. Раз і тільки один раз у Порт ов Спейн ми бачили китаянку, що, годуючи немовля, вибухнула чутним сміхом, і ми подивилися одне на одного здивовані не менше, як коли б наші коні почали балакати»

XI

Згадавши це місце з своєї книги, пречесний отець Чарлз Кінгзлі звернувся до мене.

«Я бачу», сказав він, «що в розділі IX ви написали щось про дівчину й про любов і про гарячу дружбу. Ви, друже, не маєте права про це писати. Ви можете писати тільки про деталі тракторів і комбайнів».

«Самі ви сволота, пресвятий отче Чарлзе», одповів я. «Радянський Союз не монастир і ми не ченці. Веселими, моло-

¹ «Шматки, не лица»

дими руками ми будуємо п'ятирічку, любимо, плачемо і сміємось, як належить справжнім людям, не попівському кодлу.

«І китайці тепер, отче, не носять косиць, і китайки не калічать ніг, а китайці весело викидають ваших, отче, компатріотів з своїх країн. Ви хочете знати, чого китайці ніколи не всміхалися, наче хтось сів на їхні носи. Ваші, чесний отче, компатріоти важким задом сиділи на їхніх носах і ротах, душили їх опієм і душать ще й тепер. Але Китай тепер усміхається, плекаючи свою дитину — Червону армію. Ваші коні не почнуть балакати, але Китай уже загомонів. Отже, отче, заткніться й придивляйтеся до всього, що бачите навколо».

Під вогим першим снігом жив Мелітопіль. Ваговози гуркотіли по макадаму, везучи вагу у вагони. Двигтів завод, машиноремонтний завод, із піснею йшли комсомольці, до нас на лінійку сіла дівчина-фальсівниця з друкарні — вона поїде на той рік у поліграфічний інститут.

XII

Повільний потяг Мелітопіль-Пологи. Ніч. Німецька, єврейська, болгарська, українська розмова. Довгі, сонні павзи. Провідник, увійшов у вагон, рекомендує берегти речі від злодіїв. На другім кінці вагону напівсонний несамовитий крик. Із хлопця, що спав на горищі, стягли чоботи й він кричить в онучах. Провідник ввесь запалюється тріумфом. Аджеж він попереджав, що коло цих станцій треба берегти речі. Радість його настільки щира й неприхована, що й пасажирів бере охота радіти. Не радіє тільки хлопець в онучах, з якого стягли чоботи.

XIII

Не дуже просто було нам із чесним отцем Чарлзом Кінгзлі доїхати до села Коларівки, що раніше ззивалося Романофкою на честь царів польських і князів фінляндських. Дві пересадки й, нарешті, семикілометрова плавба кіньми в тих венеціанських каналах серед багняного моря, що звуться покищо в нас ґрунтовими шляхами. Отця Кінгзлі я запхав у дорожній міхур і він крехтів і рипів через цілу дорогу.

Був місяць падолист і на радянській болгарській землі я не бачив ні одного рядка не звезеного хліба, ні одної не змолоченої скирти (а їх чималенько було ще того ж місяця падолиста на радянській одеській земельці).

Ми впливли в село, село на нашій Україні, але ніхто б не сказав, що це село на Україні. Навіть пречесний отець Чарлз Кінгзлі вистромив з міхура ніс і здивувався.

Бо замість білих хаток, що, як пшеничні пироги, лежали б на картатій плахті полів, ми побачили ось що. Величезна площа багна, одведена під село Коларівку поділялася на великі квадратні багновища. Серед цих квадратів стояли, немов будівлі поміщицької економії, простокутні, цегляні довгі дома під черепицею, відгороджені один від одного валами з каменю, чи з кізяку.

«Оце болгарські хати» (Are these bulgarian cottages)? — запитав отець Кінгзлі, але я не наважився сам одповісти й собі запитав про те саме в болгарина, що нас віз.

Виявилось, що так; це були селянські хати. Кожна така хата була довгий простокутень з горищем під високою черепичаною покрівлею, в кожному будинку вмістилися б дві комфортабельні міські квартири. Але тут друга така квартира — це була стайня, хлів і комора — під тим самим дахом. Усе з доброї цегли і мазане крейдою.

«Тут я живу», — сказав болгарин і спинив коні. «А ви як хочете».

Спираючись на тачанку, я взув довгі болотні чоботи і, закинувши на спину міхур з речами і отцем Чарлзом Кінгзлі, пішов бродом у райвиконком шукати «председател на райвик Михайлов». Отець Кінгзлі тихо зідхав за моєю спиною. Пахло паленим кізяком. Сіре небо над безкраєю грязюкою, довгі дома в кізяковім диму, жирне обвуглене осіннє село.

XIV

З кожним кроком ми щораз глибше занурялися в Болгарію. Пройшла двором дівчина в довгій спідниці, з довгими косами, чорна й смуглява, як турчанка. Понад кізяковим ва-

лом якомсь топали по багнюці дитинчата й цвенькали незрозумілою енергійною мовою. На дворі стримів якийсь стовбур із столиком, на такій височині, що обідати на ньому могли б хіба гіганти абож граки. Лисніли порожні двори — квадрати грязюки й на них ні дерева, ні квітки, ні городів. Чотирма кіньми їхали тачанка і в ній було тільки двоє болгар.

Ми зайшли до кооперативу. Стояв гомін болгарської мови, болгарки купчилися коло матерії, болгари стояли й курили, болгарчата простягали чорні рученята з п'ятаком, купуючи цукерки.

МАНУФАКТУРА ИМА НА ВСИЧКИТЕ,
КОЙТО ЗДАВА НА ГОСУДАРСТВОТО
ВСИЧКИТЕ ИЗЛИШКИ ХЛЯБА.

І справді, болгарки показували книжки, де було записано, що вони здали на «государството всички излишки хляба» і для них знаходилася мануфактура. Плякат був чорними літерами на білій мануфактурі, бо червоне хустя все пішло на спідниці болгаркам. Плякат простягався до кутка, а з кутка починався другий.

ДАВАЙТЕ ИЗЛИШКИТЕ ХЛЯБА ЗАМ
ДА ПОЛУЧИТЕ СВОЕВРЕМЕНО ДЕФИ-
ЦИТЕН ТОВАР.

І справді, брали болгари «дефіцитен товар» як от усякі «поясо тасмата, табако, киптари і інші гаштите», що значить, поясні ремні, тютюн, жилетки і інші штани.

«Перележіть», пошепки сказав всечесний отець Чарлз Кінгзлі (Belts, straps, tobacco, waistcoats and that sort of trousers — совісно переклав я й отець заглибився в міркування). Я знову вкинув вельмишановного в міхур і занурився в грязюку. Треба було пропливти ще якихось сорок сажнів до райвику. Раптом за моєю спиною щось почало пригати й витанцьовувати, ніби не один отець Чарлз Кінгзлі, а цілий конклав отців колективно напився п'яний.

XV

Я підвів голову й догадався: кризь грубий брезент мого швейцарського міхура пресвятий отець Чарлз Кінгслі занюхав церкву. Церква була біла, з зеленим дахом, на ній був хрест, і видно були коло цієї церкви й клієнти. Бо хоча криниця під зеленою банею була вже не в церковній огорожі, хоча сам будинок райвику очевидячки раніше був попівською квартирею, але на дверях церковних не було замка і від них одгонило свіжим попівським духом.

Ми зайшли до райвиконкому, мовчазні болгари працювали в канцелярії, інші мовчазні болгари стояли з батіжками, чекаючи на вирішення болгарських справ. Председател на райисполком Федор Иванович Михайлов прийняв нас і познайомив із радоловськими колгоспниками. Насамперед ми познайомилися з Іваном Александровичем Титовим і це був маленький чоловічок, член радоловської сільради, а в кишені його пальта була півлітрова пляшка молока. Радоловці обіцяли взяти нас до колгоспу «Комунар» у своїй тачанці й ми з пречесним отцем вийшли з райвику.

XVI

Але це було шістнадцятого падолиста, а перед тим ми три дні прожили в селі Коларовка в техніка Дацюка.

Технік Дацюк це, так би мовити, не чоловік, а блискавка в штанях. До нього приходять сопливий хлопець і каже, що стає робити громадську убиральню. За роботу він хоче п'ятнадцять карбованців. Не заглядаючи ні в які розцінки, постанови і інструкції, технік Дацюк цитує низку цифр, обов'язкових постанов, правил, твердих і ринкових цін, в одну мить пояснює сопливному парубкові, скільки часу він буде й повинен працювати над громадським кльозетом, скільки в його піде цегли, дощок, цвяхів, заліза, скільки він проїсть за два дні й скільки він заробить умовно чистого прибутку на цій кльозетній операції.

Приголомшений спеціаліст по кльозетній лінії, що збирався виторгувати три карбованці, не встигши продерти очі,

здає всі позиції і виходить дещо наляканий фонтаном технічних даних, але цілком задоволений. Не так щастить представникові сусідньої сільради, що прийшов робити заявку на потрібне в його території будівництво. Блискавка в штанях, з секунду подумавши над заявкою, моментально знаходить у заявці пропуски, нереальні проекти, непотрібні категорії і з блискавичною точністю пояснює, скільки часу представник був працював над заявкою, скільки ще треба над нею працювати, щоб вона була реальна й доцільна, встає з місця, дає представникові двадцять чотири години відстрочки, інструктує про форму заявки, одягає кашкета й іде з нами до болгарина Сави, мимохідь лягнувши по моєму рюкзакові так, що отець Кінгзлі голосно пискнув і закопався в саме дно міхура.

У звичному квадраті багна стояв дім болгарина Сави Йова, а сам болгарин Сава Йов стояв коло вікна в хаті й начиняв мідні набої для зайців. Я витрусив з міхура пречесного отця Чарлза Кінгзлі і Сава, ткнувши в нього товстим чорним пальцем, догадався, що це не наш чоловік.

— Да пиим чай, — сказав Сава і розповів історію свого життя.

— Я був бідняк, — сказав він — і ім'я моє Сава Йов. (Йов! — подав репліку вельмишановний отець Чарлз Кінгзлі — так це ж є особа з Біблії... — (Why, this is one from the Book... — але чесному отцеві Дацюк не дав добалакати, знов сховавши його в міхур). Було в мене шістнадцятеро дітей і всі вони померли, хто в три місяці, хто в шість, хто в дванадцять років, а хто й у три дні. Двадцять сім років я працював за наймита в сусіди навпроти — (Де ж той сусіда? — його розкуркулено давно), а тепер я середняк і мене поважають люди — (Hiob! Hiob! — озвався з мішка невгамований отець Чарлз Кінгзлі).

Було в мене шістнадцятеро дітей і одна жінка. — Яла кьшти кажа (іди сюди, щось скажу)! — гукнув Сава до жінки. І чорна, висушена життям і дітьми, стара боязко вийшла з сусідньої кьшти. — Де ж лажица? (де ж ложка), — сказав Сава, показуючи на чай. — «Йла да идем, (кушайте), — сказав

Сава до нас, показуючи на милина — тонко викачане з сиром смажене тісто.

— І я багато міг мати жінок. Був я здоровий хлопець і вродливий, і дівчата до мене горнулися охоче. Один тільки раз я взяв дівчину в клуні і небагато мав з того радості. Любиш як крадеш, любиш і боїшся.

Нема краще, як своя жінка. Спокійна любов — спокійний сон.

— Тепер я не наймит. Я хазяїн і я мисливець. Багато зайців перебив я на своїм віку, а он і пушката моя (рушниця). Нею я за цей місяць сорок два убив зайчики.

XVII

— Як націлю, — сказав болгарин Сава, — так і мотону зайчика. Не втече.

Після цих слів болгарина Сави ми вдягли шапки й пішли обідати в Коларівську їдальню. Коларівська їдальня знаменита на весь район тим, що в ній дають м'ясо, багато м'яса, скільки охота м'яса і м'ясо те заяче. Зайців постачають Сава і Дацюк. Про Дацюка циркулюють легенди: розповідають, що він раз за дві години убив чотирнадцять зайців, іншим разом дванадцять і т. д. Зайців приймають по вісімдесят копійок за кілограм. Завідувач їдальні має в льоху триста обідраних зайців. Зайці висять у льоху й смердять. Зав їдальні перестає приймати зайців. На сніданок, на обід, на вечерю видають зайців.

На смак коларівський заець, приготовлений по методі зава їдальні, нагадує найбільш розварений солоний віхоть.

XVIII

У хаті председател на соз Боба жив технік Дацюк і в цій хаті ми полягали на ніч. Ліпи на подертий сінник долі, я побалакав трішки з пречесим отцем Чарлзом Кінгзлі, потім одіпхнув його легенькой заплющив стомлені очі. З найглибших надр моєї душі дгикнувся заець. Дацюк загасив лампу, у вікно синя гл.чула ніч і розкрила дитячу книгу спогадів.

переїхав до райкоопспілки. Очевидно, в райкоопспілці його не знайдено. Отже тачанка циркулює між райвиком, райкоопспілкою, парткомом, машинотракторною станцією і квартирою председател на райколгоспспілка, шукаючи председател у спішній справі. На завтра треба, хоч кров з носа, вивезти на станцію зерно. Уночі буває легенький морозець. Треба проскочити між нічю і бездоріжжям сім верстов по морозцю, а вертати порожняка можна й вплив.

Селом болгари ходять убрід. Більшість у чоботях, дехто в галошах. Галоші підв'язують перед відплиттям з дому шворкою. Нема нікого, хто просто йшов би в галошах, непідв'язаний. Діти пливуть у школу в постолах і вовняних шкарпетках, а то й просто... босі.

Від села до села треба пливти тачанкою шестериком, абож бідою четвериком.

XXI

Бідо! Доісторичний український автомобілю! О, екіпаже біди! О, страшний свідок бездоріжжя! О, трясучий кораблю трясовиці! О, грізна назво епохи царських доріг, доби кріпацької праці, тристолітнього часу поневолення.

Селянин їде бідою. Алеж уже останні дні доживаєш ти, чортів далесе селянської комунікації. Уже кінчають шосе з Бердянського до Токмаку. Уже збираються машини, що вторують дорогами степи. Й коли рівні й тверді ляжуть шляхи в степах, ми заведемо тебе, бідо, до полтавського музею й поставимо поруч із чумацькою мажею.

XXII

Отже виїхати до колгоспу «Комунар» сьогодні не можна й ми виходимо з дому болгарина Сави пошукати зайців у грязюці.

Дім болгарина Сави (з якого ми оце вийшли) такий має плян. Уявіть собі цегляний коробок у п'ять метрів уширшки і в дванадцять метрів удовшки. Станьмо коло того краю, де стремить таємничий стіл на стовпі. Від нас починаються вікна кьштата

(великої кімнати). Це кімната холодна і в ній можна жити тільки влітку. Поруч із нею вузькою ковбасою з широким кінцем тягнеться малка кьшта (мала кімната). Широкий край це куфнята (кухня). Куфнята все ж таки займає не весь дім уширш, бо знадвору є ще на тій самій широті фаята (фойє або сінці, коли ваша ласка). Далі йде ще одна малка кьшта (формою квадратова) — це вже тепла, бо її гріє куфнята. За цією малка кьшта іде дам на скот, а за дам на скот плявник для полови і інших скотячих страв.

Вікна й двері в такому домі городські, а не селянські. Підлога фарбована і взагалі, коли б цей будиночок перенести до Харкова, то головний інженер заводу за щастя мав би в ньому жити, займаючи кьшта, малка кьшта, фаята і ще одну малка кьшта, а головна інженерова дружина ще й здала б у користування дам на скот і плявник на полову, у яких помешканнях оселилися б з радістю всякоїк приїжджі громадяни.

Коли болгари оселялися на Україні, кожному видавано «нумер» — шістдесят десятин землята. Болгари швидко забагатіли, цегельні постачали їм цеглу на дуваро (стіни) і криша (дах), онуки перших переселенців утворили куркульську верству. Наймити з Росії та України пасли їм тисячі овець, з баранячого лою робилася легендарна кавърма.

М'ясо, нарізане скибками, смажилось в лої, заливалось лоєм і ставилось у холод. Це була кавърма, якої вистачало на всю тринадцятидушну сім'ю багатого болгарина.

Ще зовсім недавно, за наших часів, перед розкуркуленням кавърма «лялася рікою» в пащі багатих болгар заливана ракиа (горілкою), росли черева, болгарин лежав під возом на полі і смоктав з барилця вино, поки наймити працювали на полі. Уночі ж розпарений спекою, розпертий вином і кавърмою, куркуль пхався в плявник де спали дівчата-наймички.

Перед хатою болгарина Сави залізка обчищати ноги й жмут кураю.

XXIII

Курай! В степу росте така трава курай. Вівці їдять курай, зайці сплять у кураю, коли дощ; чабани збирають курай

ЗМІСТ

ПОДОРОЖ У РАДЯНСЬКУ БОЛГАРІЮ	3
ПОДОРОЖ У ДАГЕСТАН.	55
ПОДОРОЖ ФІЛОСОФА ПІД КЕПОМ.	131
ПІСЛЯСЛОВО	188